

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

12.11.2018

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

22.04.2019

Dr. Ayşegül KUŞ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Eğitim Fakültesi,
aysegulkus@hotmail.com

AMERİKALI MİSYONER SOUTHGATE'İN TANZİMAT ÖNCESİNDE DİYARBAKIR'A DAİR BAZI GÖZLEMLERİ

ÖZET

Diyarbakır, Mezopotamya bölgesinde eski çağlardan itibaren varlığını sürdüren önemli şehirlerden birisidir. Kentin bu önemi ana yollar üzerinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, daha ilk çağlardan itibaren Hurriler, Mitanniler, Asurlular, İskitler, Medler, Persler, Selevkoslar, Urartular ve Romalılar gibi kimi devletler bölgeyi ele geçirerek burada askeri, siyasi ve ekonomik bakımdan hâkimiyet tesis etmeye çalışmışlardır. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde de bu özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında uzun bir süre bu devletin merkezi olan şehir, 1515 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra da en önde gelen idari merkezlerden biri olmuştur. Şehrin geçmişinin çok eskilere dayanması ve stratejik konumda bulunması tarihin çeşitli dönemlerinde pek çok seyyahın bölgeyi ziyaret etmesine sebep olmuştur. Diyarbakır, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarını çeşitli amaçlarla seyahat eden Buckingham, Ainsworth, Texier, Cuinet gibi kimi batılı gezginlerin de ilgisini çekmiştir. Bu seyyahlardan biri de Amerikalı misyoner olan Horatio Southgate'dir. O, 1830'lu yıllarda gerçekleştirdiği seyahati esnasında Diyarbakır'da da bulunmuş ve kentin fiziki, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair bazı izlenimlerini kayıt altına almıştır. Bu çalışma, onun New York'ta 1840 yılında yayımlanan "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia" adlı eserindeki gezi notlarından yola çıkarak kentin tarihinin aydınlatılmasına yönelik kimi katkılar yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Diyarbakır, seyyah, Horatio Southgate, Fiziki yapı, sosyo- kültürel yapı, ekonomik yaşam.

SOME OBSERVATIONS OF AN AMERICAN MISSIONARY SOUTHGATE ABOUT DİYARBAKIR ON THE EVE OF THE TANZİMAT

ABSTRACT

Diyarbakır has been one of the most important towns that has maintained its existence since the ancient ages. The importance of the town stems from the fact that it lies on the main routes. Therefore, having had taken the region many states such as Hurris, Mitannis, Assrians, Scythians, Meds, Persians, Seleucids, Urartians and the Romans established their military, political and economic domination in the region. During the reign of the Byzantines and the Romans Diyarbakır having been the center of the province continued this characteristic during the Islamic states as well. Especially during the reign of Akkoyunlus Diyarbakır having been the center of that state for a long time had become one of the most leading administrative centers even after it fell under the rule of the Ottomans in 1515. The antiquity of the town dating back to the ancient times and being located on a strategic point caused a great number of travelers to have visited the region during the different periods of the history. Diyarbakır also drew the attention of some western travellers such as Buckingham, Ainsworth, Texier, Cuinet, etc. One of these travellers is the American missionary called Horatio Southgate. He had been in Diyarbakır in 1830's and recorded some of his observations he made related to the physical, socio-cultural and economic structure of the town. This study aims to make some contributions to enlighten the history of the town using his travel accounts titled as "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia" published in 1840 in New York.

Key words: Diyarbakır, Traveller, Horatio Sothgate, the Physical structure, the socio-cultural structure, the Economic life.

1-Giriş

Güneydoğu Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır, 40° 20' enlem; 37° 50' boylamlarında bulunmaktadır (Tuncer,2001:164). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin orta kısmında, Elcezire denilen Mezopotamya'nın kuzey ucunda yer alan kentin, büyük bölümü, Dicle havzasında yer alır (Akbulut, 1996:11). Kurulduğu günden beri yeri değişmemiş olan Diyarbakır'ın (Akbulut ,1998:12) M.Ö. 3000 yıllarında inşa edildiği düşünülmektedir (Beysanoğlu,1987:62; Arslan, 1999:81). Bugün Mezopotamya denilen Dicle-Fırat nehirleri arasındaki bölgeye, Sümer-Akadlardan kalma belgelerden anlaşıldığına göre, Subartu; buraya yerleşmiş savaştı oymaklara da Subaru denilmekteydi (Tekin, 1971:11; Sarı,1996:11). Bu nedenle, Diyarbakır'ın bilinen tarihinin Subarularla başladığı söylenebilir (Tekin, 1971:11). Amidi, Amid, Amida, Augusta, Karaamid (Kara-Amid), Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyar-ı Bekir, Diyarbakır ve Diyarbakır gibi farklı isimlerle M.Ö. 7. yüzyıldan günümüze kadar anılan Diyarbakır, geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında yer almaktadır (Karaca, 2014:48). Dünyanın en eski ve en köklü uygarlıkları, Mezopotamya ve Anadolu'da ortaya çıktığı bilenen bir gerçekliktir. Eski uygarlık merkezlerinin yoğunlaştığı bu iki bölgeyi birbirinden ayıran kesin sınırlar ise yoktur. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu yöresi, bu iki yerleşim alanı arasında bir geçiş bölgesi sayılabilir. Diyarbakır da bu geçiş bölgesinde yer almakta olup, tarih boyunca Güneydoğu Anadolu'nun önemli bilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri olmuştur (Karaca, 2010:33). Tarihi geçmişi eski çağlara değin uzanan şehre eski çağlarda Hurriler, Mitanniler, Asurlular, İskitler, Medler, Persler, Selevkoslar, Urartular ve Romalılar gibi kimi devletler egemen olmuşlardır (Beysanoğlu, 1999:41). Bizans İmparatorluğu'ndan sonra bölge Hz. Ömer'in halifeliği esnasında 639 yılında Müslüman ordusu tarafından fethedilmiştir (Sözen,1971:17). Emeviler ve Abbasiler Diyarbakır bölgesini ve belli bir süre şehri yönetmeyi başarmışlardır. Abbasilerden sonra Diyarbakır'a sırasıyla; Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklu Devleti, Suriye Selçukluları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları Beyliği ve Eyyubi Devleti gibi bazı devletler hâkim olmuşlardır. Bu devletlerin yönetimi altında iken Diyarbakır'ın, önemi gittikçe artmış ve şehir tarım ve ticaretin merkezi haline gelmiştir (Alakaş, 2012:2).

Eyyubiler yönetiminde iken Diyarbakır'a büyük bir önem verilmiş ve kent askeri seferler için bir üs haline getirilmiştir. Ancak 1240'ta II. Gıyaseddin Keyhüsrev yönetimindeki Anadolu Selçuklularının bölgeye egemen oluşuyla Eyyubi dönemi son bulmuştur. Kent, 1240 yılından itibaren Konya Selçukluları idaresinde yaşamış (Balın,1963:12) ve Anadolu Selçuklularının bölgedeki egemenliği 62 yıl (1240-1302) sürmüştür (Akbulut,1998:13). Bu dönemde kentin idaresi Moğolların kontrolü altında yürütülmüştür. Bu arada Diyarbakır'da İlhanlılar, Çobanoğulları ve Celayirliler de hüküm sürmüşlerdir. 1302'de Moğol hükümdarı Gazan Han tarafından şehrin yönetimi Mardin Artukluları'na verilmiştir (Göyünç,1991:464). 1394 yılında bölgeye Timur egemen olmuş ve 7 yıl (1394-1401) boyunca kentte hüküm sürmüştür. Timur 1401'de Diyarbakır ve yöresini Akkoyunlu Kara Yölük Osman Bey'e vermiştir (Akbulut,1998:23). Diyarbakır bölgesi 1507 tarihine kadar Akkoyunlu (1401-1507) idaresinde kalmış ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1469'da devlet merkezini Tebriz'e naklederek burayı başkent yapmıştır (Sarı,1996:12). Anadolu'da Akkoyunlu ulusuna bağlı olan boy ve oymakların çoğunu da İran'a götürerek, geniş imparatorluğun çeşitli bölgelerini bunlara ikta olarak vermiş ve bu suretle Doğu Anadolu'da Türk varlığının zayıflamasına neden olmuştur. Diyarbakır'ın başkent olmaktan çıkması eski önemini kaybettirmiş ve gelişmeyi durdurmuştur (Sarı,1996:13). 1507'ye kadar süren Akkoyunlu hâkimiyetini Safevi hâkimiyeti izlemiştir. Amid, Safevîlerin eline geçerken kentteki Akkoyunlulardan ve Sünni halktan da binlercesi öldürülmüştür. Şah İsmail cesur ve yetenekli komutanlarından Ustaclu Muhammed Han'ı Diyarbakır valiliğine atamış ve kentteki Safevî yönetimi de 8 yıl sürmüştür (Akbulut,1998:13).

Safevîler'in elinde bulunan Diyarbakır, Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden biri konumunda olduğu için, Osmanlı Devleti açısından Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir mevzi olması bakımından oldukça önem taşımaktaydı (Uzunçarşılı,1983:273-274). Nihayet 1515 yılında Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim döneminde, aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in

oğlu tarihçi Mevlâna İdris-i Bitlisi'nin gösterdiği büyük gayretler neticesinde(İlhan,1981:139), Diyarbakır Osmanlı yönetimi altına girmiştir(Balin,1963:12). Haydar Çelebi Ruznamesine göre, fetih haberi 14 Ramazan 921/22 Ekim 1515 tarihinde Divan-ı Hümayuna ulaşmış ve Bıyıklı Mehmed Paşa 278 Ramazan 921/4 Kasım 1515'te Diyarbakır Eyaleti Beylerbeyliğine atanmıştır (Göyünç,1969:25). Aslında bu bölge 16. yüzyıldan itibaren bir Osmanlı ülkesi olmakla birlikte, yabancı bir kavimden alınmamıştır. Zira kentten daha önceki sahipleri de bu bölge 16. yüzyıldan itibaren bir Osmanlı ülkesi olmakla birlikte, yabancı bir kavimden alınmamıştır. Zira daha önceki sahipleri de hemen hemen 11. yüzyılın ikinci yarısı ortalarından itibaren başka Türk Beylikleri veya devletleri olmuştur(Karaca,2010:23). Diyarbakır'ın, İran sınırına yakın olması bu şehre ayrı bir önem kazandırmıştır. Bu nedenle, Osmanlılar döneminde Diyarbakır önemli bir eyalet merkezi olmuş ve İran'a karşı yapılan seferlerde orduların hareket üssü ve kışlası işlevini üstlenmiştir(Sarı,1996:12).

Osmanlı Devleti tarafından bölgede ele geçirilen topraklar Amid merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Diyarbakır Eyaleti olarak adlandırılan bölge Musul, Van, Erzurum, Mardin, Rakka ve Harput'u içermektedir. Beylerbeyliğine ise, ilk olarak Bıyıklı Mehmet Paşa'nın getirildiği şehir 1515 tarihinden itibaren vezir rütbeli Osmanlı paşaları tarafından yönetilmiştir (Yılmazçelik,2000:238). Diyarbakır ve yöresinin çok eski bir tarihi geçmişe sahip olması, Batılı devletler bakımından Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergâhta bulunması kente çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacının gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, tarihsel süreç içerisinde kente, Jean Chesneau, Jean Baptiste Tavernier, Paul Lucas, Carlsten Niebuhr, Adrian Dupre, J.S. Buckingham, Helmut von Moltke, William Francis Ainsworth, William Duckett, Robert Jones Garden, Henry C. Barkley, Amand von Schweiger-Lerchemfeld, Vital Cuinet gibi çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı gelmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında yıllarında bölgeyi ziyaret ettiği bilinen bu seyyahlardan birisi de Amerikalı misyoner Horatio Soutgate'dir. Southgate (1812-1894) 1835 yılında the Comitttee of the Foregin Missions of the Domestic and Foreign Missionary Society tarafından İslam dinine dair birtakım incelemeler yapmak üzere İran ve Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu nedenle, izlenimlerini kaleme aldığı ve iki cilt halinde 1840 yılında yayımlanan "Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia" adlı eserinde genellikle Müslümanlara, İslamiyet'e ve Hıristiyanlığa dair önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışma, seyyahın Diyarbakır'ın fiziki, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair eserinin ikinci cildindeki izlenimlerine dayanmaktadır. Çalışmanın amacı ise, onun Diyarbakır kentine dair verdiği bu bilgileri değerlendirmeye tabi tutarak kentten, özellikle fiziki, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısının aydınlatılmasına yönelik kimi katkılar yapmaktır.

2-Kentin Fiziki Yapısı

Bu başlık altında Madran tarafından yapılan sınıflandırma kullanılarak Diyarbakır şehrinin yerleşim alanı ve görünümü, kentin tarihi geçmişi, kentin sembolü konumunda olan bazı tarihi yapılar, iklim ve bitki örtüsü, sosyal yaşamın merkezi olarak çarşı, pazar, meydan, kale, sokaklar, mahalleler, konut tipleri, ulaşım ağları gibi konular seyyahın gezi notlarından yola çıkarak değerlendirilecektir (Madran,1985:1303-1322). Seyyahın verdiği bilgilerden, onun Mardin üzerinden Diyarbakır'a geçtiği anlaşılmaktadır. Bu yol güzergâhında bulunan *Avgour* adındaki bir Kürt köyünde kısa bir süre konakladıktan sonra Diyarbakır'a geçen Southgate, *Avgour* köyü ile Diyarbakır arasındaki seyahatlerinin yaklaşık olarak iki saat sürdüğünü söyler. Diyarbakır'a yaklaştıkları andan itibaren bölgenin fiziki coğrafyasına dair bilgiler vermeye yönelir. Ona göre, buldukları noktanın ötesindeki alan, daha düz bir karakter sergilemektedir ve bu da Tur Dağının son silsilesini oluşturan dağ sırtının zirvesine ulaşmış oldukları anlamına gelmektedir. Kuzeye doğru tepesi karla kaplı ve yüce Toros dağları görünmektedir. Sol taraflarında ise Alçak ve siyah renkte olan Karaca Dağ uzanmaktadır. Ayaklarının altında ağaçsız ve dalgalı gibi gözükken ancak zengin ekili topraklar uzanmaktadır. Seyyahın belirttiğine göre, yolculuğu esnasında kendisine mihmandarlık yapan kişi, Diyarbakır şehrinin minarelerini ve surlarını görmüş ancak Southgate 6 mil uzaklıkta tepeye ulaştıkları noktada Dicle nehri ve şehir belirmediğinde kenti görebilmiştir. Ancak tepeden aşağı doğru inmeye başladıklarında tekrara şehir gözden kaybolmuş ve nehrin kavis aldığı yere geldiklerinde şehir yekpare olarak görülebilmiştir. Dicle'nin kıyıları, iki yahut üç mil boyunca devam etmekte ve vadinin üstünde yükselen, şehrin oldukça yüksek surlarının üzerinde yer aldığı yüksek bir yerle sonlanmaktadır(Southgate,1840:289-290). Seyyah ayrıca şehrin Dicle'yi gören ve arkasında devasa

açık arazisiyle olan konumunun sağlık için uygun olmadığını, hatta yaz aylarında sıcaklıkların kentte oldukça arttığını ve bu nedenle ateşli hastalıkların oldukça yaygın olduğundan da söz eder (Southgate,1840:292). Seyyahın da sözünü ettiği Dicle nehri, çeşitli kollarıyla bu toprakları sulayan tek nehirdir. Batıda küçük bir alanın suları ise Fırat'a ulaşır. Diyarbakır şehrinin büyük bölümü de Dicle havzasında yer almaktadır (Darkot,1985:601-605). Ayrıca Diyarbakır sert bir iklime sahip olup, seyyahın da belirttiği gibi, yazları oldukça sıcak, kışları ise oldukça soğuk geçmektedir. Fakat Southgate'in de işaret ettiği gibi, bu olumsuz iklim koşullarına rağmen, bölge hububat ekimine ve sulamanın mümkün olduğu yerlerde ise bahçe ziraatına uygundur. Seyyah sıcak geçen yaz ayları için Diyarbakır halkının kışın buz yaptığını ve bunu açık havada koni şeklinde üst üste istiflediklerini, üstlerini ise samanla örttüüklerini de belirtir. Böylece pazarlarda oldukça ucuza satılan bu buzla, en fakir kişi bile bunaltıcı sıcaklarda, içeceğini serinletme imkânı bulur(Darkot,1985:601). Southgate, şehrin adının muhtemelen kurucusunun adını işaret eden "BakireŞehir Province of Virgin" anlamına geldiğini yazar. Müslümanların ise şehrin yöneticisi olan kâfir bir prensin kızının adından geldiğine inandıklarını belirtir (Southgate,1840:290). Şehrin adının etimolojik kökeni hakkında oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Çünkü Diyarbakır'ın tarih boyunca aldığı isimler, belki de oraya hâkim olan devletler kadar farklı olmuştur. Çok eski bir tarihi geçmişe sahip olan bölgeyi farklı etnik ve siyasi yapılara sahip devletlerin egemenlik altına alma çabaları onun farklı adlar almasına da sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda kent, M.Ö. 14. yüzyıldan günümüze kadar Amidi, Amid, Amad, Amida, Augusta, Karaamid (Kara-Amid), Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyar-Bekr, Diyarbekir ve Diyarbakır gibi isimlerle anılmıştır(Akbulut,1998:19). Örneğin, M.Ö. 3000 yıllarında Hurri ve Asurlulardan kalma kitabelerde adı geçen kentin ilk olarak *Amid-Omid* olarak anıldığı; M.Ö. 12. yüzyıldaki Asur belgelerinde ise, *Amid-Amidi* olarak geçtiği görülmektedir(Karan,2004:825). Yunan ve Latin kaynaklarında ise kentin adı *Amido* ve *Amida* olarak geçmektedir (Kuruyazıcı,1997:461-463). Bölge hakkında gezi notlarında bilgi veren Lord Warkworth, kente Roma döneminde *Black Amida* (Kara Amid) adının verildiğini ve bu adlandırmanın daha sonraki dönemlerde de muhafaza edilerek kentin modern adının kökeninin buradan geldiğini belirtir(Warkworth,1898:233; Oppert,1863:51)). Arapların bölgede hâkim olmalarından sonra da *Amid* isminin kullanılmaya devam ettiği dikkat çekmektedir (Kuruyazıcı,1997:461). Bununla birlikte, İslam fetihlerinden uzun süre sonra kent, sur ve yapıtlarının kara taşlarla örülü olmasından dolayı *Âmid-i Sevda* ve sonrasında bunun Türkçe karşılığı olan *Kara Âmid* şeklinde de anılmıştır (Balın,1963:9). 19. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da bulunan Buckingham, kentin binalarının ve surlarının hemen hemen tamamının siyah bir taşla yapılmasından dolayı kentin Türkler tarafından Kara Amid olarak isimlendirildiğinden söz eder (Buckingham,1827:217).

8. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği görülen "Diyâr-ı Bekr" adı ise bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra Diyarbekir şeklini alarak, *Amid* şehri ve sancağı merkez olmak üzere, oluşturulan Beylerbeyliğinin adı olmuştur. 17. yüzyıldan sonra, bu isim kent merkezi için kullanılmaya başlamıştır(Göyünç,1991:464). Ancak Diyarbakır adının kullanımının çok eski bir geçmişi yoktur. Örneğin, bölgeyi ziyaret ettiği bilinen araştırmacı Niebuhr, kentin adının eskiden *Amid* olduğunu ve Osmanlı belgelerinde hâlâ *Âmid* adının kullanıldığına vurgu yapar (Pınar,1999:150). Bazı kaynaklarda, günümüzde kullanılan Diyarbakır tabirinin, Arapların bölgedeki hâkimiyeti ile birlikte, Beni-Rebi'a kabilesinin reisi olan Bekr İbn Va'il'e yukarı Dicle boyları ayrıldığı için, onun adından geldiği ileri sürülmektedir(Darkot,1988:606). Evliya Çelebi'ye göre ise, kentin adı, "Diyar-ı Bıkr" yani "Kız Kenti'dir."(Evliya Çelebi,1970:1114) Bununla birlikte, Southgate'in de gezi notlarında kentin adının nereden geldiğine dair Evliya Çelebininkine benzer bilgi verdiği görülmektedir.

Devam eden satırlarda, Southgate, çok güzel kemerli bir su sarnıcının bulunduğu İstanbul Kapısından kente girdiğini ve kente bu su sarnıcı vasıtasıyla su sağlandığını belirtir. Ayrıca şehrin üzerinde yer aldığı alan ile Dicle arasında özenle sürülen ve sulanan büyük yeşil bir alan bulunmaktadır. Burası, kente, aralarında özellikle kavunun çok meşhur olduğu çeşitli sayıda lezzetli meyveler sağlamaktadır. Meyvelerin ekildiği toprak için güvercin gübresi kullanılmaktadır. Bu yüzden, şehre yakın yerlerde oldukça fazla sayıda güvercin beslenmektedir. Seyyaha göre, İran'ın oldukça lezzetli olan kavunları da benzer şekilde yetiştirilmektedir (Southgate,1840:292). Kentte kavun ve karpuz susuz ve sulu olmak üzere iki şekilde yetiştirilirdi. Diyarbakır'da yetişen kavun ve karpuzun lezzeti her yerde meşhurdu. Diyarbakır karpuzu ve kavununun meşhur olmasında toprağın güvercin gübresiyle gübrenmesi etkili olmuştur (Yalçınkaya,2008:203). Dicle Nehri'nin kıyısında

yetişen kavun ve karpuzlar bu sayede onlarca kilo ağırlığına ulaşabiliyordu. Diyarbakır'ın Dicle Nehri'nin çevresindeki tarlalar kavun ve karpuzdan dolayı yemyeşil bir görünüme sahip olmuştur (Palalı,1999:218).

Seyyah akabinde şehrin mimari dokusu içinde yer alan ve önemli yapılarından biri olan Ulu Cami'yi betimlemeye yönelir. Ona göre, bu cami daha önce kilise olan bir yapıdan camiye dönüştürülmüş ve Ulu Cami adını almıştır. Bu yapı kentte bulunan eski yapıların en dikkate değer olanıdır. Şimdi minare olarak kullanılan kare şeklinde büyük bir kulesi bulunmaktadır. Çatısı eğimlidir ve yukarı kısmında bulunan pencereleri yuvarlaktır. Yapıya bir bütün olarak bakıldığında mimari üslup bakımından Avrupalı olmaktan ziyade doğulu bir karakter sergilemektedir. Caminin bir tarafında ortasında büyük bir çeşmenin yer aldığı taşlarla döşenmiş ferah bir avlu yer almaktadır. Bu avlunun yüksek duvarları boyunca oldukça hoş mermerlerden yapılmış sütunlarla yine avlunun dört tarafında Sünni ahali için ayrı toplanma yeri yer almaktadır. Yapının dış kısmında eski Arapça harflerle yazılmış bazı yazılar vardır (Southgate,1840:295). Seyyahın sözünü ettiği Ulu Cami (Cami-i Kebir) Diyarbakır'ın mimari dokusu içinde yer alan en eski yapılardan biridir. Bizans İmparatoru Heraklios'un 628-629 yılında bugünkü Ulu Cami'nin yerine yaptırdığı söylenen kilise ile aynı tarihlerde kent yöneticisi olan Meryem adlı kadının (627-628) yaptırdığı kilisenin, bu bölgedeki yapılar dikkate alındığında aynı yapı olduğu düşünülmektedir. Bu kilisenin bölgenin Araplar tarafından istila edilmesinde kısa bir süre önce kent merkezine ve saray yakınına inşa edilmesi ise dikkat çekicidir. Araplar tarafından kentin alındığı savaşlarda ölenlerin Sahabeler Türbesine defnedildiği göz önünde alındığında, İç Kale'de yer aldığı ileri sürülen bu Rum kilisesinin Halifeler döneminde camiye dönüştürülen ilk yapı olduğu söylenebilir (Parla,2005:76). Ancak bu caminin ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'ye göre bu caminin Hz Musa Dönemi'nde yapıldığı hakkında yaygın bir görüş vardır(Evliya Çelebi,1970:1119). Bu cami daha sonra Sultan Melikşah zamanında tekrar inşa edilmiştir (Yılmazçelik,2000:51). Selçuklulardan sonraki Türk-İslam devletleri döneminde çeşitli eklemeler sonucunda günümüzdeki şeklini aldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti zamanında ise, bu yapı çeşitli tadilatlardan geçmiştir. 1824 yılında halkın yardımı ile iyi bir şekilde tamir edilmiştir. 1839 yılında yıldırım düşmesi sonucunda kullanılmaz hale gelen minaresi onarılmış, 1849 yılında ise avlusundaki şadırvan yapılmıştır. Ulu Cami (Cami-i Kebir) Diyarbakır'ın en büyük camisidir (Alakaş,2012:35-36).

Misyoner seyyah kentte bulunduğu süre zarfında Diyarbakır'da bulunan bazı kiliseleri de ziyaret etmiştir. O, Jakobit Hıristiyanların(Hiçyılmaz,2005:202-207) oldukça eski bir kiliseleri olduğunu ve Keldanilerin ise, içerisinde zengin yabancı tabloların süslediği, oldukça hoş, büyük ve yeni inşa edilmiş bir kiliselerinin olduğunu belirtir. Diyarbakır, tarihte pek çok millete beşiklik yapmış coğrafyalardan birisi olduğundan, bu coğrafyada her dönem Müslümanlar, Yahudiler, Yakubiler, Keldaniler, Süryaniler, Şemsiler (Alakaş,2012:81) ve Ermeniler gibi kimi etnik unsurlar birlikte yaşamışlardır. Kent, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra da bu birlikte yaşama kültürü gelişerek devam etmiştir. Zira Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere dinsel bakımdan hoşgörülü davranmış ve onların ibadet yerleri açmalarına izin vermiştir. Bu durum Diyarbakır'da gayrimüslimlere ait pek çok kilise ve manastır açılmasını veya mevcut olanların korunmasını sağlamıştır. Söz gelimi, 19. yüzyılın ilk yarısında kenti ziyaret eden bazı yabancı seyyahlar Diyarbakır'daki kilise ve manastırlar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Örneğin, İnciciyan, kentte bulunan Surp Kiragos ve Surp Sargis kiliselerinden söz etmektedir. H. Petermann ise, Surp Kiragos'un Yahudilere, Surp Sargis'in Ermenilere ait olduğunu belirtmektedir. Yine Petermann, şehirde küçük küçük büyüklü toplam dokuz kilisenin bulunduğunu ve bu kiliselerden ikisinin ev içerisinde küçük kiliseler olduğunu; bir tanesinin de Katolik Ermenilere ait olduğunu yazmaktadır (Yılmazçelik,2010:80). 19. yüzyılın ilk yarısında kentte bulunan Buckingham, Diyarbakır'da Ermenilere ait iki kilise olduğundan ve bunlardan birinin oldukça büyük ve zengin süslemelere sahip ancak diğerinin küçük fakat hoş süslemeleri olduğundan söz eder. Ona göre, Katoliklerin, bitişiğinde bir manastırın bulunduğu bir kiliseleri vardır ve bu kilisede iki İtalyan Kapuçin papaz ikamet etmektedir. Kentte ayrıca Suriyelilere ve Rumlara ait birer ibadethane bulunmaktadır. Bununla birlikte, çok az sayıda Yahudinin, surların içinde yer alan diğer dini yapılarla birlikte küçük bir sinagogları olduğunu belirtir (Buckingham,1827:214). Ancak Southgate'ın Ulu Cami dışında kentin zengin mimari dokusunu oluşturan bulunan diğer camiler, külliye, mescitler, medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, kamu binaları gibi yapılara ilişkin herhangi bir bilgi vermediği dikkat çekmektedir. Büyük olasılıkla

misyoner olduğu için sadece dini yapılar ve dinsel gruplar ilgisini çekmiştir. Bunların da daha çok en büyüklerine ilgi duymuştur. Oysa kentte, Ulu Cami dışında Fatih Paşa Camisi, Fatih Paşa Camisi, Şafiiler Mescidi, Sinoğlu Camisi, İskender Paşa Camisi, Behram Paşa Camisi, Melek Ahmed Paşa Camisi, Aziziye Camisi, Nasuh Paşa Camisi, Arap Şeyh Camisi ve Kurt İsmail Paşa Camisi gibi yapılar da yer almaktadır (Karaca,2012:53-116).

Southgate şehrin surları hakkında da kısa bir bilgi aktarır. O, kenti çevreleyen surlarının bir yabancı için gerçekten görülmeye değer olduğunu söyler. Daha sonra bu surların düzenli bir şekilde yerleştirilmiş, üçgen ve siyah renkte olan gözenekli taşlardan yapıldığı bilgisini verir. Seyyahın verdiği bilgilerden kente özgü olan ve yapıların inşasında kullanılan bu materyalin onun ilgisini çektiği anlaşılmaktadır. Çünkü Southgate, Diyarbakır'daki en iyi evlerin yapı malzemesinde kentin yakınlarındaki taş ocağında çıkartılan bu taşın kullanıldığına vurgu yapar. Ayrıca bazen binaların yapımında bu taş Karacadağ'dan getirilen beyaz kireçtaşının karıştırıldığını söyler. Örneğin camiler siyah taştan inşa edilirken, minarelerde bu beyaz kireç taşı kullanılmaktadır. Yine kentte bulunan pazarlar ve çok sayıda hoş görünümlü han da yine bu siyah taş kullanılarak inşa edilmiştir. Seyyah kentte bulunan pek çok konutun ise, aralarına çamurun ve samanın yerleştirildiği kaba bit taştan yapıldığını ve bunun Diyarbakır'a tipik bir İran şehri görünümünü verdiğinin altını çizer(Southgate,1840:291). Seyyahın oldukça hoş olarak nitelediği ancak hakkında detaylı bilgi vermediği surlar, Eski Diyarbakır'ı (Suriçi) tamamen çevrelemekte ve şehrin batısında bulunan eski yanardağ Karacadağ'dan akan kalın tabakaya uygun olarak kalkan balığı şeklinde, 5 km. uzunluğunda, 12 metre yüksekliğinde, 3-5 metre genişliğinde, 82 adet burç ile Dış Kale ve iç Kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir(Karaca,2012:58). Buckingham da şehri ziyaret ettiğinde kentin önemli tarihi sembollerinden biri olan bu surlara dair bazı bilgiler vermiştir. O, Diyarbakır'dan, etrafı surlarla çevrilmiş ve hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş, camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren bir şehir olduğunu; konumu itibarıyla güçlü bir şekilde müdafaa edilebilir bir yapıya sahip olduğundan bahseder (Buckingham,1827:218). Şehir surları yuvarlaktır ve kare biçiminde burçları vardır ve bunlar düzensiz aralıklarla sıralanmaktadır. Bu burçlar kesme taşlarla sağlam ve yüksek bir biçimde inşa edilmişlerdir ve son derece dayanıklı görünmektedirler. Ancak bunlar arasında en sağlam olanı, surların kuzey kısmındadır. Burada kare biçimli burçlar çok daha fazladır ve mazgallar arasından dışarı doğru çıkmış uzun bir silah bataryası bulunmaktadır(Buckingham,1827:211).

3. Kentin Sosyo-kültürel ve Ekonomik Yapısı

Misyoner olan ve bu doğrultuda bazı bilgiler toplamak için bölgeyi ziyaret ettiği anlaşılan Southgate, kentin nüfusu hakkında da bilgiler aktarır. O, Diyarbakır'a gelindiğinde bu noktada Arap nüfusun sona erdiğini ve Müslüman nüfusu Türklerin ve Kürtlerin oluşturduğunu söyler. Ayrıca yaygın olarak Türkçenin konuşulduğunu belirtir. Zira sokaklardaki taş çeşmeler ve beyaz örtüler içindeki kadınlar ile insanların davranış biçimleri seyyaha bir Osmanlı şehrinde olduğu izlenimi vermiştir. Ayrıca Arapçanın yerini Hristiyan ahalinin de yaygın bir şekilde kullandığı Türkçe'nin alması, buranın tipik bir Osmanlı şehri olduğunu teyit eden bir başka özelliktir (Southgate,1840:292-293). Seyyah akabinde kentteki hane sayısının yaklaşık olarak 2700 olduğunu belirtir. Southgate, kentin nüfusuna dair kendisine verilen bilginin, oldukça güvenilir bir kaynak olduğuna vurgu yapar. Ona göre, bu toplam hane sayısı içinde Müslümanların hane sayısı 1500'dür. Ermenilerin hane sayısı 500 iken Jakobitlere ait olan hane sayısı (içinde Şemsilere ait olan 15 hane dâhil olmak üzere toplam) 300, Ermeni Katoliklerin hane sayısı 150, Keldanilerin hane sayısı yaklaşık olarak 100, Yahudilerin hane sayısı 50, Süryani Katoliklerin hane sayısı 25 ve Rumların hane sayısı ise 20 kadardır. Müslüman nüfus oluşturan etnik unsurlar Türkler, Kürtler ve Araplar olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Seyyah bu durumun kentin merkezi bir konumda yer almasıyla ilişkili olabileceği yorumunu yapar. Anadolu sınırına yakın olan bölgede Türkler ve Rumlar, Arabistan sınırına yakın olan yerlerde Suriyeliler ve Keldaniler ve Kürdistan'ın güney-batı ucundaki her yerde ise, genellikle Ermeniler ve Yahudiler bulunmaktadır (Southgate,1840:295-296). Buna göre, her hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı öngörülerek yapılan klasik hesaplama yöntemine göre, şehirde, 7500'ü Müslüman, 2500'i Ermeni, 900 Jakobit, 750'si Ermeni Katolik, 500'ü Keldani, 250'si Yahudi, 125'i Süryani Katolik ve 100'ü Rum olmak üzere, kentin toplam nüfusu yaklaşık olarak 13000 kişiden oluştuğu söylenebilir. Ancak seyyahın hane sayısına dair sunduğu bu verilerin kent merkezini mi içerdiği yoksa kent civarının dâhil olup olmadığı konusunda bir açıklık olmamasına rağmen bu nüfus tahmininin kaza

merkezinin nüfusu olduğu ileri sürülebilir. Zira Issawi tarafından yapılan bir çalışmada, seyyahın da kentte bulunduğu zamana denk düşen 1830-1840 yılları arasında Diyarbakır'ın toplam nüfusu 54000 kişi olarak verilmektedir (Behar,2003:33). Yine 19. yüzyılın hemen başında bölgede bulunan Buckingham da kentin toplam nüfusunu yaklaşık olarak 50000 olarak verir. Buckingham ayrıca bu nüfusu ağırlıklı olarak askerler, devlet görevlileri, tüccarlar ve tamirciler olmak üzere Osmanlı Türklerinin oluşturduğunu belirtir. Bununla birlikte, Türklerden sonra kentte en fazla nüfusa sahip olan Ermenilerin 1000 hane kadar olduğunu söyler. Araplar, Türkler ve Ermenilerden oluşan Katolik cemaatin 500 hane, Süryanilerin 400 hane ve bölgede yaşayan Hıristiyan cemaat içinde en az nüfusa sahip olan Rumların ise 50 hane kadar olduklarını sözlerine ekler (Buckingham,1827:213). 19. yüzyılın hemen başında Diyarbakır'a gelen İnciciyan ise, 1804 yılında şehrin nüfusunu 50.000 kişiden oluştuğunu yazar. A. Dupre de 1819 yılında şehir nüfusunun 56.000 kişi olarak tahmin etmektedir. Osmanlı'daki ilk nüfus sayımı 1831'de II. Mahmut Dönemi'nde yapılmıştır. Ancak Diyarbakır Eyaleti, 1831'de yapılan nüfus sayımına dâhil edilmemiştir. Diyarbakır'ın dışında; Maraş, Erzurum ve Van gibi şehirler nüfus sayımına dâhil edilmeyen diğer Osmanlı şehirleridir (Yılmazçelik,2010:99). Seyyahın misyonerlik faaliyetleri kapsamında bölgeyi ziyaret ettiği düşünülürse, onun bölgede yaşayan birbirinden farklı bu etnik gurupların nüfus bileşenlerine özel bir ilgi gösterdiği ve bu doğrultuda bölgede yapacakları misyonerlik faaliyetlerinde kullanmak üzere bilgi toplamaya çalıştığı dikkat çekmektedir.

Southgate'in kentte bulunduğu zaman Kurban Bayramına denk düştüğü için, Müslümanların kutladığı bu dini bayrama dair edindiği bazı izlenimler ve yaptığı gözlemler hakkında bilgiler aktarır. Ancak onun daha çok Kurban Bayramı üzerinden İslam dinine ve Müslümanlığa ilişkin kimi değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Seyyah ilk olarak kentte kutlanan Kurban Bayramının daha önce kendisinin İstanbul'da bulunduğu esnada gördüğünden hiçbir farklılık göstermediğini belirtir. Tanıdığı Müslümanlardan birisi olan Muhammed Ağa, bayram namazını kıldıktan sonra bir kurban satın alarak kesmiş ve sonrasında bir gurup arkadaşına katılarak adeta bir şölen havasında yiyecek içecek eğlenmişlerdir. Seyyah da şölene davet edilmiş; ancak aktardığına göre, kendisine mihmandarlık yapan kişi, bu teklife, kulak asmamıştır. Daha sonra seyyah, Kurban bayramının aslında Mekke'ye yapılan hac ziyaretinin bir parçası olduğunu, Mekke'de yapılan hemen hemen diğer tüm dini ritüeller gibi pagan döneme ait olduğunu ileri sürer. Akabinde Kâbe'nin Peygamber Muhammed'in zamanından çok daha öncesinde de aynı yerde olduğunu ve burada hac ziyaretlerinin yapıldığını söyler. Ona göre, Muhammed sadece zaten yüzyıllardır var olan ve süren bir geleneği devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştır. Aynı zamanda hac ile ilgili olan bazı eski ritüeller de korunmuştur. Bu ritüeller aslında Arapların atası olan İsmail'in babası İbrahim tarafından kurban edilme girişimi ve bu esnada gökten koyunun indirilişi ile ilişkili gözükmektedir. Kâbe İsmail'in babası olan İbrahim tarafından inşa edilmiştir. Zemzem kuyusu da aynı şekilde Hacer'in çölde susuzluktan ölmek üzere iken ayağının bastığı yerden suyun çıkmasıyla ilgilidir. Sefa ve Merve olarak adlandırılan iki nokta arasındaki koşma ritüeli (say yapmak) de Hacer'in su ararken ileri geri yürümesini temsil etmektedir. Mina'daki şeytan taşlama ise, İbrahim'in bir keresinde şeytan tarafından saldırıya uğradığında aynı şekilde yaptığı gibi onu taklit etmekten başka bir şey değildir. Açık olarak Muhammed zaten var olan ve uygulamalarını kaldıramadığı bazı ritüelleri kendi dinine uyarlamaktan başka bir düşüncesi olmamıştır. Bu nedenle, Southgate'e göre, Muhammed'in kendisine inananların bağlılıklarını sürdürmek ve dinini ölümsüz kılmak için, zaten var olan bu hac ritüelini kullanmıştır. Buna ek olarak, misyoner olan seyyah İslamiyet'i derinlemesine inceleyen ve üzerinde çalışan birisinin, bu dinin Hıristiyanlıktan bazı izler taşıdığını yahut süreç içerisinde tesadüfi olarak kurucusunun bile hayal edemeyeceği bir şekil aldığı sonucuna ulaşabileceğinin altını çizer (Southgate,1840:293-294).

Seyyah devam eden satırlarda, Hıristiyan bir gözlemci için, İslamiyet'in bu yükselişinin bir tesadüf olmadığını belirtir. Zira bu sahte dinin yükselişine kilisenin yozlaşması sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, bu topraklarda, kilisenin kendini tekrar yenileyerek ilk saf haline dönmesi gereklidir. Seyyahın düşüncesine göre, bunun yapılabilmesi gelecekte bu topraklarda yapılacak olan çalışmalara yeni bir yön vermekle mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda, o, misyonerlerin farklı ve yeni bir yöntemle ilgilerini bu topraklarda yaşayan Müslümanlara yöneltmesi gerektiğinin altını çizer. Hatta seyyah Müslümanlara nasıl yaklaşabileceğine dair şunları aktarır.

“Eğitim, özel sohbetler ve İncil’in dağıtılması yolu ile Müslümanlara ulaşılabilir. Ancak doğal olarak, Müslümanlar sayıca fazla olduklarından, çok sayıda Müslümanın dinlerini değiştirip Hıristiyan olmaları imkânsızdır. Çünkü onların gözünde bir zamanlar her türlü güzelliğin ve kutsallığın sembolü olan Hıristiyanlık bu özelliklerini, tahrif edildiği için kaybederek yozlaşmıştır. Tüm bunlar göz önüne alınmalıdır ve kalplerimizi her türlü yozlaşmadan uzak tutarak çalışmalıyız.”(Southgate, 1840:294:295)

Seyyahın aktardığı bu bilgiler, onun hem bölgede bulunma amacını ortaya koyması açısından hem de özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin mahiyetine ışık tutması bakımından önemlidir. Genelde 19. yüzyıl misyonerlik faaliyetlerinin altın çağı olarak görülür. Hıristiyan inanç ve doktrinin tüm dünyada yayılması ve İncil’in vaaz edilmesi görevini üstlenen misyonerlerin kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü bir dönemde asıl amaçları, ülkelerinin maddi menfaatlerini gözetmekti. Bu doğrultuda hareket eden misyonerler ellerinde İncil’le geldikleri ülkelerdeki insanlara insancıl yüzlerini göstererek asıl amaçlarını perdelemeye çalışmışlardır. Hâlbuki temel amaçları kendi devletlerinin siyasi, ekonomik ve kültürel etkisini genişleterek jeopolitik ve stratejik öneme sahip olan ülkeler üzerinde nüfuz sahibi olmaktı (Kılıç,2006:33). Misyoner faaliyetlerinin görünen amacı dinidir. Yani, kendi ifadeleriyle dinsiz dünyayı Hıristiyanlaştırmaktır. Bu amaçla bilmeyenlere İncil’i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışan misyonerlerin nihai hedefi, yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmaktır. Görünen bu dini gayelerinin yanında, misyonerliğin zamanla siyasi, ekonomik sosyal ve idari pek çok amacı da bünyesinde taşıdığı görülmektedir. Özellikle sömürgecilik çağı ile beraber bağlı buldukları ülkelerin emperyalist politikalarına hizmette bulunmaları göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Kendilerini kiliseye adayan ve İncil’in hizmetkârı olarak gören misyonerler, amaçlarına ulaşabilmek için her yolu ve metodu denemekten kaçınmamışlardır. Onlardan istenen şey gidecekleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir. Bu yüzden misyonerler bazen bir doktor, bazen bir öğretmen, bazen da bir Barış Gönüllüsü veya Souhgate örneğinde olduğu gibi din adamı olarak faaliyetini sürdürmüşlerdir (Kocabaşoğlu,1989:24-33). Çünkü onlar için amaca götüren her yol ve her meslek araç olarak kullanılabilir (Cilacı,1990:10).

Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyon örgütlerinden en büyüğü ve önemlisi American Board of Commissionars for Foreign Missions (A.B.C.F.M.)adındaki örgüttür. Bu örgüt 1810 yılında Boston’da Presbyterian ve Congregational kiliselerinin üyeleri tarafından kurulmuş ve başlangıçtaki hedefi Amerikan yerlilerini ve Amerika kıtasındaki Katolikleri Protestanlaştırmak olmuştur. Ancak daha sonra kendisine “bütün dünyayı Protestanlaştırmak” olan yeni bir hedef belirlemiştir (Erhan,2001:192). Bu doğrultuda, Board misyonerleri Anadolu ve Orta Doğu’daki çalışmaları sonucunda bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik, dini, tarihi, sağlık, vs. durumları hakkında edindikleri bilgiler ile yeni stratejiler belirlerken, bölgedeki Ermeniler, Gürcüler, Nasturiler ve Keldaniler gibi toplulukların daha yakından tanınması ve onları kurtarmak adına nelerin yapılması gerektiğine dair bazı keşif araştırmaları yapmışlardır (Turan,2006:194-195). Dolayısıyla 19. yüzyılda Tanzimat’ın hemen öncesinde Diyarbakır’ı ziyaret eden Southgate’in de bölgede asıl bulunma amacının, bölge demografisini oluşturan bazı etnik unsurlar hakkında (Müslümanlar, Süryaniler, Şemsiler, Keldaniler, Ermeniler vb.) gelecekte bölgede yapacakları misyonerlik faaliyetlerinde kullanmak üzere bazı bilgiler toplamak ve bu doğrultuda bazı stratejiler belirlemek olduğu açıktır. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren yapılan keşif seyahatlerinin en kapsamlısı ve en önemlisi Anadolu’da dağınık bir halde yaşayan Ermenilerin durumlarının genel hatlarıyla tespit edilmesi için Eli Smith ile H. G. O. Dwight tarafından gerçekleştirilen Anadolu seyahatidir. 1830-1831 yıllarını kapsayan bu seyahat Osmanlı Ermenilerini her yönüyle ABCFM teşkilatının belleğine yerleştirmiştir. Rapor şeklinde kaleme alınan bu gezi notları, ilk dönem faaliyetleri sonucunda Osmanlı milletleri arasında hangisi üzerinde etkili olunacağı konusunda tereddüt yaşayan ABCFM teşkilatına yön vermiştir. Çünkü ABCFM yetkilileri Protestan misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki ilk faaliyetleri sonucunda Müslümanlardan, Yahudilerden ve Rumlardan Protestanlığa geçişin olmasının mümkün olamayacağını görmüşler ve Ermenilere yönelme lüzumunu hissetmişlerdir (Kılıç,2008:3).

Southgate, gezi notlarında kentin ekonomik yaşamına da değinir. O, Diyarbakır’ın Asya Türkiye’sinin en stratejik noktalarından birinde yer almasına rağmen, kentteki ticaretin kapsam ve

boyutunun bunu yansıtmadığını düşündüğünü belirtir. Ona göre, daha öncede karavanlarla yapılan ticaret Suriye ve Mardin, Musul ve Bağdat gibi bazı doğu şehirlerine yapılan ticaretin büyük bir kısmı Diyarbakır üzerinden gerçekleşmekteydi. Ancak çöl üzerinden geçen yolların ticaret için daha elverişli olduğu anlaşıldığından beri, Diyarbakır'dan diğer doğu şehirlerine yapılan ticarete büyük bir azalma yaşanmıştır. Bu nedenle, pek çok tüccar buradan başka yerlere taşınmış ve ticaret önemli ölçüde azalmıştır. Seyyah ayrıca kentin Kayseri ve onun ötesindeki çok güvenilir olmayan Kürdistan gibi yerlerle doğrudan ticari bir bağlantısı olmadığını öğrendiğinde çok şaşırıldığını belirtir. Kentin ekonomik bakımdan hâlihazırdaki tek avantajının ise, İstanbul ve Bağdat arasındaki önemli iletişim hattı üzerinde yer alması olarak gözüktüğünün altını çizer (Southgate,1840:291). Aslında bölgenin Osmanlılardan önceki idarecileri olan Akkoyunlular ve diğerlerinin. Diyarbakır'ı idare merkezi olarak seçmeleri bir tesadüf eseri değildir. Zira ana ulaşım ve ticaret yolları üzerinde yer alması ve kuzeyindeki dağlık yaylaları güneyindeki ovalara bağlayan konumda bulunması Diyarbakır'ı ticari ve diğer bakımlardan merkezi hale getiriyordu (Darkot,1988:602). Bu nitelikleri Diyarbakır şehrini Osmanlı yöneticileri tarafından, Diyarbakır Eyaleti'nin idare merkezi olarak seçilmek üzere ön plana çıkartmaktaydı. İran sınırına yakın olması da, şehre stratejik bir önem kazandırıyordu. Nitekim. Diyarbakır. 16. ve 17. yüzyıllarda İran'a yapılan seferlerde ordunun kışlama yeri ve hareket üssü olarak kullanılmıştı (Yılmazçelik,2010:8-9). Bununla birlikte, Diyarbakır tarihsel süreçte idari ve iktisadi merkez olma özelliğine sahip olmasının en önemli nedenlerinden birinin, kentin Hint ve İran ticaretinin kavşağında yer alması olduğunu söylemek gerekir. Cumhuriyet dönemine geçiş aşaması öncesinde, 19. yüzyılda da Diyarbakır geçmiş dönemlerdeki kadar olmasa da ticari merkez olma özelliğini korumuştur (Yılmazçelik, 2010:9). Dolayısıyla seyyahın, kentin 19. yüzyılın ilk yarısında ticari bakımdan daha önceki dönemlere nazaran öneminin azaldığı ve ticaret hacminin düştüğü yönünde verdiği bilginin sağlıklı olduğu söylenebilir. Ayrıca seyyahın verdiği bilgiye göre, kentteki ticaret hacmindeki bu düşüşün nedenlerinden birisinin, kervanların Diyarbakır üzerinden giden güzergâh yerine, çöl bölgesi üzerinden giden yeni ve elverişli ticaret güzergâhlarını tercih etmeleri olduğu dikkat çekmektedir.

4.Sonuç

Tarihi geçmişi M.Ö. 7.yüzyıla değin uzanan Diyarbakır kenti, etnik, dinsel ve mezhepsel bakımdan birbirinden farklı kültürlerin yüzyıllardır birlikte yan yana yaşadığı bir yer olmuştur. Kentin bu renkli kültürel yapısının yansımalarını şehrin fiziki ve sosyo-kültürel yaşamı üzerinde de görmek mümkündür. Kentin çok farklı etnik gurup ve kültüre mensup guruplar için bir buluşma noktası teşkil etmesinde tarihsel süreç içerisinde çok farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasının önemli bir payı olsa gerekir.

Bölgenin üzerinde kurulmuş olduğu özel coğrafi konum, kenti ele geçiren hâkim güçler açısından burayı siyasi, askeri, idari ve ekonomik bakımdan önemli bir nokta haline getirmiştir. Bu durum 1515 yılında kentin Osmanlı idaresi altına girmesinden sonra da değişmemiştir. Dolayısıyla Diyarbakır'ın sahip olduğu bu jeo-stratejik konum, kenti her dönem ön plana çıkmasına sebebiyet vermiş ve kent çeşitli yüzyıllarda çok farklı meslek guruplarına mensup seyyah ve araştırmacının askeri, siyasi, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan bölgeyi daha yakından tanımak ve kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet etmek amaçlı ziyaret ettikleri bir yer olmuştur.

19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen seyyahlardan biri olan misyoner Southgate'in de misyonerlik faaliyetleri kapsamında bölgeyi ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Seyyahın gezi notlarına yansıyan bilgilerden, onun özellikle kentin demografik yapısını oluşturan Müslümanlar, Süryaniler, Keldaniler Ermeniler, Rumlar, Yahudiler gibi kimi dini ve etnik guruplara ve onların sayılarına özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Southgate'in, genel olarak Doğu'da ve özel olarak Diyarbakır'da Müslümanların sayıca baskın bir şekilde Hıristiyanlardan fazla olmasını, Hıristiyanlığın içinde bulunduğu yozlaşmayla açıklamaya çalıştığı görülmektedir. O, saptamasını burada bırakmamakta, İslamiyet'e ve Hz Muhammed'e karşı sert eleştiriler yöneltmekte; bir din olarak İslamı Arap gelenekleri ile tek-Tanrılı dinlerin bozulmuş bir halinden mülhem olduğunu ileri sürmektedir. Elbette seyyahın İslamiyet'e ve Müslümanlara karşı sergilediği nesnel olmayan bu tutumun arkasında kendisinin misyoner olmasının önemli bir payının olduğunu belirtmek gerekir.

Seyyahın kentin fiziki yapısı içinde oldukça önemli bir yere sahip olan çok sayıda Selçuklu ve Osmanlı yapısından sadece Ulu Camiye ve kentin önemli tarihi simgelerinden biri olan surlarına dair bilgi vermekle yetinmesi de, asıl amacının misyonerlik olmasıyla açıklanabilir. Bir misyoner olarak kentin tarihinde, kilise iken camiye dönüştürülen Ulu Camii ile geçmişi antik döneme uzanan surlara ilgi göstermesi, antik ve Hıristiyan tarihini gün ışığına çıkartma çabasından ibarettir. İslam ve şehrin tarihi konusundaki seçmeci ve önyargılı tutumunun seyyahın, şehrin ekonomisine ilişkin bilgi verirken nesnel bir tavra dönüştüğü görülmektedir. Gerçekten de, 19. yüzyılın ilk yarısında kentin ticari yaşamı, seyyahın da dediği gibi, gittikçe zayıflamıştır.

Kaynakça

- Akbulut, İlhan (1996), Diyarbakır, İzmir.
- (1998), Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, No:8, Cansan Basımevi, İstanbul.
- Alakaş, Abdullah (2012), *593 Numaralı Şeri 'ye E Siciline Göre Diyarbakır'ın Sosyal v Ekonomik Yapısı (1893-1894)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Arslan, Rıfki (1971), "*Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu*", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul.
- Tekin, Adil (1971), Diyarbakır, Teknik Ofset, İstanbul.
- Atiya, Aziz S. (2005), *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev.: Nurettin Hiçyılmaz, Doz yayınları, İstanbul.
- Balin, Remzi (1963), Diyarbakır, Diyarbakır.
- Behar, Cem (2003), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, C.2, Devlet Enstitüleri Matbaası, Ankara.
- Beysanoğlu, Şevket (1992), *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara.
- Beysanoğlu, Şevket (1999), "*Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi*", Diyarbakır Müze Şehir, (haz.) Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Buckingham, J.S. (1827), *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, Henry Colburn, London.
- Cilacı, Osman (1990), *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara.
- Darkot, Besim (1998), "*Diyarbakır*", *İ.A.*, C. 3, M.EB Basımevi, İstanbul.1988, ss.601-605.
- Erhan, Çağrı (2001), "*Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries*", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, ss.191-212.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1970), C.4, (sad.) Mümin Çevik vd., Üçdal Neşriyat Yayıncılık, İstanbul.
- Göyünç, Nejat (1969), "*Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı*", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XXIII, İstanbul, ss 23-34.
- (1991), "*Diyarbakır*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, ss.464-466.
- İlhan, Mehmed Mehdi (1981), "*Diyarbakır Fatihî Bıyıklı Mehmed Paşa*", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır Üniversitesi Yayını, ss. 137-162.
- Karaca, Nursel (2014), "*Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi*", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, ss.47-67.
- (2010), *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.

Karan, Cuma (2004), “*Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar*”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır.

Kılıç, Remzi (2006), “*Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri*”, TÜBAR-XIX., ss.80-122.

Kocabaşoğlu, Uygur (1989), *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul.

Kuruyazıcı, Hasan (1997), “*Diyarbakır*”, C. I, ESA Yem Yayınları, İstanbul, ss.461-463.

Madran, E. (1985), “*Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*”, IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981),C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.1303-1322.

Oppert, Jules (1863), *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris.

Palalı, İlhan (1999), *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mali Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, Basılmamış Doktora Tezi İnönü Üniversitesi, Malatya.

Parla, Canan (2005), “*Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*”, ODTU MFD, 22/1, ss.57-84.

Pınar, İlhan (1999), “*Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)*”, Diyarbakır: Müze Şehir, No:1271, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Sarı, İbrahim (1996), *Şehrimiz Diyarbakır*, Prestij Basımevi, İstanbul.

Southgate, Horatio (1840), *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia*, Vol.II, D. Appleton & Co., New York.

Sözen, Metin (1971), *Anadolu Kentleri*, Doku Yayınevi, İstanbul.

Tuncer, Orhan Cezmi (2001), “*Diyarbakır Kenti Kimliği*”, I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, (27-28 Ekim, 2000), Ankara, ss.164-175.

Turan, Ömer (2006), “*Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O.Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*”, ‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve ‘Tehcir’den dönünce, (der.) Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, ss. 191-230.

Kılıç, Osman (2008), “*Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri*”, Ermeni Araştırmaları, S.29, ss.1-10.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı (1983), *Osmanlı Tarihi*, C. II., TTK, Ankara.

Warkworth Lord, M. P., (1898), *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, E. Arnold, London.

Yağcınkaya, Mehmet Alaaddin (2008), “*Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)*”, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, (ed.) Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara, ss.200-210.

Yılmazçelik, İbrahim (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790 - 1840) Fiziki, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapı*, TTK, Ankara.

..... (2000), “*Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, X-1, Elazığ, ss.233-287.